

ВЕЛИКІ НАДІЇ

ДИЛОГІЯ

КНИГА ПЕРША У СВІТ ШИРОКИЙ

Роман

*...Світ широкий, воля...
Т. Шевченко*

ЧАСТИНА ПЕРША

День 28 липня 1914 року почався чудовим ранком. У домі директора двокласної школи в селі Довгім — одночасно й учителя — Степана Гаєвського встали рано. Діти його, два сини і дочка, зразу з ліжка побігли на річку купатись, дружина, Надія Гаєвська, рада, що ніхто не заважає, поспішала з прибиранням у кімнати, щоб братися до сніданку, а сам господар вийшов у двір подихати свіжим ранковим повітрям.

Шкільний двір був ще в тіні, а солом'яний дах господарського будинку вже купався у сонячному промінні. На гребені даху воркували голуби, по його схилу стрибала, весело скрекочучи, сорока, внизу, біля тину, кудкудакали кури, випущені з курятника, та раз по раз горланив півень, вітаючи ранок.

Гаєвський був у такому віці, коли ще не думають про старість. На вигляд йому можна було дати років сорок — сорок два, не більше. Правда, від сидячої роботи почав уже повнішати, що, при його невисокому зрості, трохи старило. Але він не відчував у цьому незручності. Рухи в нього були повільні, статечні, як у людини, що досягла у житті певної мети, яку шанують і яка має внутрішню пошану сама до себе.

«Піду посиджу в садочку перед клумбами, гляну на квіти», — подумав Гаєвський. Квіти були посіяні його дружиною, і сам він дуже любив їх, особливо троянди. Він пригадав, що ще вчора ввечері один пуп'янок троянди був майже наполовину розкри-

ВЕЛИКІ НАДІЇ

ДИЛОГІЯ

КНИГА ПЕРША У СВІТ ШИРОКИЙ

Роман

*...Світ широкий, воля...
Т. Шевченко*

ЧАСТИНА ПЕРША

День 28 липня 1914 року почався чудовим ранком. У домі директора двокласної школи в селі Довгім — одночасно й учителя — Степана Гаєвського встали рано. Діти його, два сини і дочка, зразу з ліжка побігли на річку купатись, дружина, Надія Гаєвська, рада, що ніхто не заважає, поспішала з прибиранням у кімнати, щоб братися до сніданку, а сам господар вийшов у двір подихати свіжим ранковим повітрям.

Шкільний двір був ще в тіні, а солом'яний дах господарського будинку вже купався у сонячному промінні. На гребені даху воркували голуби, по його схилу стрибала, весело скрекочучи, сорока, внизу, біля тину, кудкудакали кури, випущені з курятника, та раз по раз горланив півень, вітаючи ранок.

Гаєвський був у такому віці, коли ще не думають про старість. На вигляд йому можна було дати років сорок — сорок два, не більше. Правда, від сидячої роботи почав уже повнішати, що, при його невисокому зрості, трохи старило. Але він не відчував у цьому незручності. Рухи в нього були повільні, статечні, як у людини, що досягла у житті певної мети, яку шанують і яка має внутрішню пошану сама до себе.

«Піду посиджу в садочку перед клумбами, гляну на квіти», — подумав Гаєвський. Квіти були посіяні його дружиною, і сам він дуже любив їх, особливо троянди. Він пригадав, що ще вчора ввечері один пуп'янок троянди був майже наполовину розкри-

тий і за ніч повинен був би цілком розцвісти. Кортіло подивитись. Він уже взявся рукою за хвіртку в садок, коли якась таємна сила примусила його оглянутись, неначе хтось вперто колов очима його спину. Гаєвський повернув голову і побачив, що вулицею до школи поспішав вїйт, несучи в жмені якісь папери. Цією рукою з паперами вїйт вимахував, даючи знак, щоб учитель зупинився. Здивований незвичайною поведінкою вїйта, Гаєвський підійшов до воріт.

— Що трапилось? — спитав здалека, помітно хвилюючись. По руках цього повновидого чоловіка бачив, що в нього не проста справа. — Що сталось, говоріть! — повторив.

— Не питайте, пане директор, страшно! — відповів вїйт.

— Що таке?! — злякався Гаєвський. Вїйтові не стало духу.

— Вїйна!! — відповів він по хвилині, простягаючи учителеві папери. — Читайте, там усе написано...

Вїйт Іван Прус не старий ще, але, як на селянина, був надто гладкий. Це часто буває з селянами, що від хліборобства переходять на роботи, не зв'язані з фізичною працею: на крамарство, візникування чи, як у даному разі, — на вїйтівство. Так було Г з Прусом, який за два роки вїйтівства став у два рази грубший, ніж був до того. Прус був малописьменний. Писареві, людині невеликої освіти й до того ж п'яниці, він не дуже довіряв, отже з усіма важливими справами біг до вчителя.

Почувши про вїйну, Гаєвський, мов від удару в груди, похитнувся. Лице вкрилося червоними плямами.

Тремтячими руками розібрав папери, принесені вїйтом. У першому прочитав наказ про мобілізацію всіх чоловіків від двадцяти до сорокалітнього віку. В інших паперах був маніфест імператора, оголошення надзвичайного стану, наказ про обов'язкову подачу підвід. Всі ці папери він тільки пробіг очима. Промайнули слова маніфесту, де багато яких було написано з великої літери: Ми, Мої народи, Мій Престол. Тоді ж, уперше в житті, закралось обурення в душу учителя, бо народи, на які покладав надії цісар, писано з малої літери, а престол, який вони мали боронити, з великої. Одначе це довго не затрималось у пам'яті. Була важливіша подія: вїйна і зв'язані з нею нещастя. Страшна несподіванка! Хоч із газет давно було відомо, що в Сер-

тий і за ніч повинен був би цілком розцвісти. Кортіло подивитись. Він уже взявся рукою за хвіртку в садок, коли якась таємна сила примусила його оглянутись, неначе хтось вперто колов очима його спину. Гаєвський повернув голову і побачив, що вулицею до школи поспішав вїйт, несучи в жмені якісь папери. Цією рукою з паперами вїйт вимахував, даючи знак, щоб учитель зупинився. Здивований незвичайною поведінкою вїйта, Гаєвський підійшов до воріт.

— Що трапилось? — спитав здалека, помітно хвилюючись. По руках цього повновидого чоловіка бачив, що в нього не проста справа. — Що сталось, говоріть! — повторив.

— Не питайте, пане директор, страшно! — відповів вїйт.

— Що таке?! — злякався Гаєвський. Вїйтові не стало духу.

— Вїйна!! — відповів він по хвилині, простягаючи учителеві папери. — Читайте, там усе написано...

Вїйт Іван Прус не старий ще, але, як на селянина, був надто гладкий. Це часто буває з селянами, що від хліборобства переходять на роботи, не зв'язані з фізичною працею: на крамарство, візникування чи, як у даному разі, — на вїйтівство. Так було Г з Прусом, який за два роки вїйтівства став у два рази грубший, ніж був до того. Прус був малописьменний. Писареві, людині невеликої освіти й до того ж п'яниці, він не дуже довіряв, отже з усіма важливими справами біг до вчителя.

Почувши про вїйну, Гаєвський, мов від удару в груди, похитнувся. Лице вкрилося червоними плямами.

Тремтячими руками розібрав папери, принесені вїйтом. У першому прочитав наказ про мобілізацію всіх чоловіків від двадцяти до сорокалітнього віку. В інших паперах був маніфест імператора, оголошення надзвичайного стану, наказ про обов'язкову подачу підвід. Всі ці папери він тільки пробіг очима. Промайнули слова маніфесту, де багато яких було написано з великої літери: Ми, Мої народи, Мій Престол. Тоді ж, уперше в житті, закралось обурення в душу учителя, бо народи, на які покладав надії цісар, писано з малої літери, а престол, який вони мали боронити, з великої. Одначе це довго не затрималось у пам'яті. Була важливіша подія: вїйна і зв'язані з нею нещастя. Страшна несподіванка! Хоч із газет давно було відомо, що в Сер-

бії якийсь студент-терорист убив наслідника австрійського престолу Франца-Фердинанда, але щоб це привело до війни? Убили ж колись дружину цесаря Франца-Йосифа Єлизавету, на нього самого був замах, проте війни від цього не було!

— Що ж робити? — спитав вїт.

— Чи я знаю? Ідїть оголошуйте людям про мобілізацію.

— Весь народ у полі.

— Посилайте вершників, самі їдьте. Термін явки — двадцять чотири години, встигнуть.

Вїт побїг.

Тепер треба було підготувати дружину. Гаєвський боявся, що для дружини з її слабким серцем такий удар може не минути безслідно. У хаті застав її в сльозах.

— Ти все чула? — спитав Гаєвський.

— Ой, усе, усе!.. Певно, і ти підеш, і Микола піде на ту війну прокляту.

— Заспокойся, — просив Гаєвський. — Поки що ні Микола не піде, бо йому всього вісімнадцять літ, ні я не піду, бо мені сорок один.

— Ти правду кажеш?

— Чого б я мав говорити неправду? Гаєвська зітхнула з полегшенням.

— Слухай, — сказала вона, — а може таке бути, щоб війна тривала рік?

— Що ти, кохана! За три місяці вичерпаються усі державні запаси. А ти — рік!

— Я боюсь, що коли війна протягнеться довше, то сина можуть узяти.

— Ніхто не візьме.

— А брати?

— Що брати?

— Осип і Віктор, вони ж підлягають мобілізації.

— Так, я й забув, — зітхнув Гаєвський. — Вони, мабуть, нічого й не знають.

— Звідки ж їм знати! Певне, ще сплять і навіть у сні не бачать, яке нещастя їх чекає, — журилась Гаєвська. — Коли б хоч глянути на них перед від'їздом.

бії якийсь студент-терорист убив наслідника австрійського престолу Франца-Фердинанда, але щоб це привело до війни? Убили ж колись дружину цесаря Франца-Йосифа Єлизавету, на нього самого був замах, проте війни від цього не було!

— Що ж робити? — спитав вїт.

— Чи я знаю? Ідїть оголошуйте людям про мобілізацію.

— Весь народ у полі.

— Посилайте вершників, самі їдьте. Термін явки — двадцять чотири години, встигнуть.

Вїт побїг.

Тепер треба було підготувати дружину. Гаєвський боявся, що для дружини з її слабким серцем такий удар може не минути безслідно. У хаті застав її в сльозах.

— Ти все чула? — спитав Гаєвський.

— Ой, усе, усе!.. Певно, і ти підеш, і Микола піде на ту війну прокляту.

— Заспокойся, — просив Гаєвський. — Поки що ні Микола не піде, бо йому всього вісімнадцять літ, ні я не піду, бо мені сорок один.

— Ти правду кажеш?

— Чого б я мав говорити неправду? Гаєвська зітхнула з полегшенням.

— Слухай, — сказала вона, — а може таке бути, щоб війна тривала рік?

— Що ти, кохана! За три місяці вичерпаються усі державні запаси. А ти — рік!

— Я боюсь, що коли війна протягнеться довше, то сина можуть узяти.

— Ніхто не візьме.

— А брати?

— Що брати?

— Осип і Віктор, вони ж підлягають мобілізації.

— Так, я й забув, — зітхнув Гаєвський. — Вони, мабуть, нічого й не знають.

— Звідки ж їм знати! Певне, ще сплять і навіть у сні не бачать, яке нещастя їх чекає, — журилась Гаєвська. — Коли б хоч глянути на них перед від'їздом.

— Та це ми влаштуємо.

...Гаєвських вважали щасливою родиною, і самі вони вважали себе щасливими. Проте жили скромно, маленької заробітної платні учителя ледве вистачало, і треба ж було троє дітей утримати в школі. Невеличку допомогу одержували від батька Гаєвської, лісничого в сусідньому селі Могильниці. Господиня сама обшивала себе й своїх дітей і якось перебивалась. Ось уже майже двадцять літ як побрались, але були взаємно задоволені. Все щастя вбачали в дітях. Всіх їх любили однаково. Правда, Гаєвський казав жартома, що в нього найдорожчий син Микола, але це треба було розуміти так, що той найбільше коштував грошей, бо наука не йшла йому завжди рівно, треба було тратити гроші на репетиторів і «ди-дакторум», тобто плату за право навчання, яку вносили невстигаючі учні гімназії двічі на рік. Але тепер усе було забуте: син закінчив школу і привіз атестат зрілості. Зате дуже добре вчилися молодші сестра і брат Миколині, і вони компенсували недоліки в учобі старшого. Тепер усі троє були вдома на вакаціях, і батькам не було більшої радості, як бачити їх разом коло себе. Та й то різдвяних та великодніх ферій і можна не рахувати, бо тоді приїжджали діти на кілька днів; і тільки літні вакації тривали два місяці, одначе й за два місяці батьки не встигали натішитись своїми дітьми. Зараз вони купались у річці і про події, які звалились на голову батьків, села, усієї держави і на них самих, нічого не знали.

— Яке щастя, що Колі нема ще двадцяти років, — сказала Гаєвська. Її хвилювала зараз тільки одна думка: щоб ніхто з її родини не пішов на війну. Те, що син і чоловік наразі звільнені від мобілізації, не цілком заспокоювало. Не йдуть сьогодні, але можуть піти завтра. Хто знає, як розгорнуться події. Вона не сумнівалась у перемозі Австрії. Хто там рахуватиметься з маленькою Сербією! Але ще всяке може статися. Підлягають мобілізації два її брати. Вона думає про них, і сльози набігають на очі.

— Бідні хлопці, що з ними буде? — каже вона до чоловіка. — Щастя, що не жонаті. А як ми всі прагнули, щоб Ося женився. Не хотів, наче передчував, що буде війна.

— Та це ми влаштуємо.

...Гаєвських вважали щасливою родиною, і самі вони вважали себе щасливими. Проте жили скромно, маленької заробітної платні учителя ледве вистачало, і треба ж було троє дітей утримати в школі. Невеличку допомогу одержували від батька Гаєвської, лісничого в сусідньому селі Могильниці. Господиня сама обшивала себе й своїх дітей і якось перебивалась. Ось уже майже двадцять літ як побрались, але були взаємно задоволені. Все щастя вбачали в дітях. Всіх їх любили однаково. Правда, Гаєвський казав жартома, що в нього найдорожчий син Микола, але це треба було розуміти так, що той найбільше коштував грошей, бо наука не йшла йому завжди рівно, треба було тратити гроші на репетиторів і «ди-дакторум», тобто плату за право навчання, яку вносили невстигаючі учні гімназії двічі на рік. Але тепер усе було забуте: син закінчив школу і привіз атестат зрілості. Зате дуже добре вчилися молодші сестра і брат Миколині, і вони компенсували недоліки в учобі старшого. Тепер усі троє були вдома на вакаціях, і батькам не було більшої радості, як бачити їх разом коло себе. Та й то різдвяних та великодніх ферій і можна не рахувати, бо тоді приїжджали діти на кілька днів; і тільки літні вакації тривали два місяці, одначе й за два місяці батьки не встигали натішитись своїми дітьми. Зараз вони купались у річці і про події, які звалились на голову батьків, села, усієї держави і на них самих, нічого не знали.

— Яке щастя, що Колі нема ще двадцяти років, — сказала Гаєвська. Її хвилювала зараз тільки одна думка: щоб ніхто з її родини не пішов на війну. Те, що син і чоловік наразі звільнені від мобілізації, не цілком заспокоювало. Не йдуть сьогодні, але можуть піти завтра. Хто знає, як розгорнуться події. Вона не сумнівалась у перемозі Австрії. Хто там рахуватиметься з маленькою Сербією! Але ще всяке може статися. Підлягають мобілізації два її брати. Вона думає про них, і сльози набігають на очі.

— Бідні хлопці, що з ними буде? — каже вона до чоловіка. — Щастя, що не жонаті. А як ми всі прагнули, щоб Ося женився. Не хотів, наче передчував, що буде війна.

Гаєвський нервово ходить по хаті і про щось напружено думає. Він не відповідає. Надія бачить, що він зайнятий своїми думками, і замовкає. Обоє деякий час мовчать...

Надія Гаєвська була найстарша в родині. І хоч, крім неї, було ще чотири дорослі брати і сестра Галя, Надія вже з юних літ стала ніби головною в сім'ї. З нею радились, її слухали, вона гостро переживала горе і радість родини. Зараз два брати мали йти на війну.

Старший Осип, тридцяти п'яти років, учитель недалекого села, і наймолодший Віктор, двадцяти шести років, що тільки цього року закінчив вищу лісну школу у Відні і мав дістати посаду зразу ж по вакаціях, які проводив з Осипом у батьків. Мешкали вони там з братом серед чарівної тиші лісу, в кількох кілометрах від найближчого села, не підозріваючи навіть, що їх чекає...

На дзвіниці вдарив дзвін на сполох.

Гаєвська перехрестилась.

З купання повернулись діти і, переступивши поріг кімнати, мов по команді, зупинились. По обличчях батьків пізнали, що трапилось щось недобре. Хвилину тому веселі, щасливі, свіжі від швидкої ходи і сонця, з мокрим, прилиплим до скронь волоссям, стали, наче наткнулись на якусь незриму перешкоду. Зупинились поглядами по черзі то на батькові, то на матері. Лице матері — мокре від сліз, батькове — бліде, засмучене. Таким вони бачили його тільки раз, після смерті любимі батькової сестри, їхньої тітки Ольги, і то було вже давно.

— Що трапилось? — спитав нарешті Микола.

Спершу він подумав, що це якийсь родинний конфлікт, і тому не насмілювався питати, але потім по обличчях батьків помітив, що це не так.

— Ти ще нічого не знаєш? — спитав у свою чергу батько. — Чуєш, як дзвін б'є на сполох?

— Пожежа?

— Війна.

— Он що! — Микола замовк, замислився. — Хто ж з ким воює? — спитав по хвилині. З тону його чути було, що ця звістка зробила на нього важке враження.

— Австрія оголосила війну Сербії.

Гаєвський нервово ходить по хаті і про щось напружено думає. Він не відповідає. Надія бачить, що він зайнятий своїми думками, і замовкає. Обоє деякий час мовчать...

Надія Гаєвська була найстарша в родині. І хоч, крім неї, було ще чотири дорослі брати і сестра Галя, Надія вже з юних літ стала ніби головною в сім'ї. З нею радились, її слухали, вона гостро переживала горе і радість родини. Зараз два брати мали йти на війну.

Старший Осип, тридцяти п'яти років, учитель недалекого села, і наймолодший Віктор, двадцяти шести років, що тільки цього року закінчив вищу лісну школу у Відні і мав дістати посаду зразу ж по вакаціях, які проводив з Осипом у батьків. Мешкали вони там з братом серед чарівної тиші лісу, в кількох кілометрах від найближчого села, не підозріваючи навіть, що їх чекає...

На дзвіниці вдарив дзвін на сполох.

Гаєвська перехрестилась.

З купання повернулись діти і, переступивши поріг кімнати, мов по команді, зупинились. По обличчях батьків пізнали, що трапилось щось недобре. Хвилину тому веселі, щасливі, свіжі від швидкої ходи і сонця, з мокрим, прилиплим до скронь волоссям, стали, наче наткнулись на якусь незриму перешкоду. Зупинились поглядами по черзі то на батькові, то на матері. Лице матері — мокре від сліз, батькове — бліде, засмучене. Таким вони бачили його тільки раз, після смерті любимі батькової сестри, їхньої тітки Ольги, і то було вже давно.

— Що трапилось? — спитав нарешті Микола.

Спершу він подумав, що це якийсь родинний конфлікт, і тому не насмілювався питати, але потім по обличчях батьків помітив, що це не так.

— Ти ще нічого не знаєш? — спитав у свою чергу батько. — Чуєш, як дзвін б'є на сполох?

— Пожежа?

— Війна.

— Он що! — Микола замовк, замислився. — Хто ж з ким воює? — спитав по хвилині. З тону його чути було, що ця звістка зробила на нього важке враження.

— Австрія оголосила війну Сербії.

— За Франца-Фердинанда?

— Так.

— Варто воювати! — вигукнув іронічно Микола. — Чого ж плачете? Фердинанда шкода? — звернувся він жартома до матері, щоб її розвеселити.

— Не Фердинанда, а дядьків твоїх, що підуть на війну.

— Це справа інша, — запечалився хлопець.

— А що тепер буде зі школою? — спитала Зіночка, що досі мовчала.

— Про школу, діти, треба поки що забути, — відповів сумовито батько. — Я думаю, що до кінця війни заняття в школах не розпочнуться, а хоч і розпочнуться, то не з першого вересня, не скоро. Школи, мабуть, займуть під шпиталі, може, й не всі, але вчителів не буде. Заберуть на фронт. У наказах, що я читав уранці, ніхто не звільняється від мобілізації. Але моя школа не пускуватиме. Я почну науку. А вам, діти, доведеться потроху вдома вчитись самим.

Слова батька було сприйнято з двоїстим почуттям: із радістю, що вакації будуть продовжені, і смутком, що рік може пропасти дарма. Хто тоді гадав, що не рік, а роки дарма пролянуть? Щиро засумувала Зіна, яка завжди була пильною ученицею; для неї сама думка про можливу втрату року була нестерпно важкою. У хлопців же не спостерігалось особливого смутку. ВсЯни переглянулись і мовчки зрозуміли один одного. Надворі було так гарно, так невимовно гарно! Стояла чудова погода, на полях у самому розпалі жнива, починалась возовиця снопів, у садах стигли фрукти. А скільки радості чекало їх у діда в лісництві, куди вони збирались усією родиною до кінця вакацій! Нічого не трапиться, коли ці вакації будуть продовжені.

Микола пригадує, як, будучи в третьому класі гімназії, він раптом засумував за волею, лісом, полями, за селом, де в нього минуло стільки радісних днів за домом і написав до батька, щоб той забрав його зі школи, бо він і хотів би, але не може вчитись. Своє слізне прохання він по-дитячому мотивував тим, що за цей рік все одно дістане двійку, то краще йому повернутись додому і тих зайвих два місяці просидіти вдома, а з нового року вже з самого початку візьметься до роботи. Переляканий батько ледве

— За Франца-Фердинанда?

— Так.

— Варто воювати! — вигукнув іронічно Микола. — Чого ж плачете? Фердинанда шкода? — звернувся він жартома до матері, щоб її розвеселити.

— Не Фердинанда, а дядьків твоїх, що підуть на війну.

— Це справа інша, — запечалився хлопець.

— А що тепер буде зі школою? — спитала Зіночка, що досі мовчала.

— Про школу, діти, треба поки що забути, — відповів сумовито батько. — Я думаю, що до кінця війни заняття в школах не розпочнуться, а хоч і розпочнуться, то не з першого вересня, не скоро. Школи, мабуть, займуть під шпиталі, може, й не всі, але вчителів не буде. Заберуть на фронт. У наказах, що я читав уранці, ніхто не звільняється від мобілізації. Але моя школа не пускуватиме. Я почну науку. А вам, діти, доведеться потроху вдома вчитись самим.

Слова батька було сприйнято з двоїстим почуттям: із радістю, що вакації будуть продовжені, і смутком, що рік може пропасти дарма. Хто тоді гадав, що не рік, а роки дарма пролянуть? Щиро засумувала Зіна, яка завжди була пильною ученицею; для неї сама думка про можливу втрату року була нестерпно важкою. У хлопців же не спостерігалось особливого смутку. ВсЯни переглянулись і мовчки зрозуміли один одного. Надворі було так гарно, так невимовно гарно! Стояла чудова погода, на полях у самому розпалі жнива, починалась возовиця снопів, у садах стигли фрукти. А скільки радості чекало їх у діда в лісництві, куди вони збирались усією родиною до кінця вакацій! Нічого не трапиться, коли ці вакації будуть продовжені.

Микола пригадує, як, будучи в третьому класі гімназії, він раптом засумував за волею, лісом, полями, за селом, де в нього минуло стільки радісних днів за домом і написав до батька, щоб той забрав його зі школи, бо він і хотів би, але не може вчитись. Своє слізне прохання він по-дитячому мотивував тим, що за цей рік все одно дістане двійку, то краще йому повернутись додому і тих зайвих два місяці просидіти вдома, а з нового року вже з самого початку візьметься до роботи. Переляканий батько ледве